

**ПРОБЛЕМИ ЕНЕРГЕАЛЬНОГО МОДЕЛЮВАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВОМЕНТАЛЬНОСТІ**

Резюме

Статтю присвячено створенню нової антропоцентричної моделі мови, яка пов'язує гумбольдівське уявлення про мову як *енергею* з комплексним аналізом мовного існування. Спираючись на результати психолінгвістичних досліджень, авторка пропонує оригінальну діяльнісну модель української лінгвоментальності, яка віддзеркалює динаміку нейрофізіологічних, соціальних та когнітивних параметрів *Homo loquens*.

Ключові слова: мовні фільми світу, українська ідентичність, антропоцентричне моделювання, прикладна когнітивна лінгвістика, психолінгвістика.

Summary

The article is devoted to creation of the new penetrative model of the language in anthropological sphere which unites ideas of Humboldt's *energeia*-linguistic with the complex analysis of the language existing. Basing on results of psycholinguistic researches, the author offers original activity model of Ukrainian linguistic world-image which includes dynamics of neurophysiological, social and cognitive parameters of *Homo loquens*.

Key words: linguistic world-films, the Ukrainian identity, anthropological modeling, applicable cognitive linguistics, psycholinguistics.

“Де ми є, хто ми є?

Плаваєм, поки є сили,

І летять, як горять, наші дні...”

“Океан Ельзи”

Епіграфом до цієї статті обрано рядки з пісні одного з найпопулярніших зараз в Україні музичного гурту. Це не випадково: класичні проблеми етнопсихології, ментальності цікавлять сьогодні не тільки і не стільки істориків і політиків, скільки звичайних мешканців України; молодь, яка має відшукати підставу для самоідентифікації і подолання так званого “пострадянського синдрому”, “комплексу меншовартості”, має відшукати підґрунтя для консолідації у справах державотворення.

Науковці можуть допомогти в цих пошуках, тому що саме наукове мислення відрізняється від так званого побутового, найважливішого, системністю, чіткістю у визначенні аналізованих понять. Принаймні, це має бути так. І тому, що тема статті торкається декіль-

кох проблемних понять, вважаємо за потрібне зупинитися на кожному з них.

Ментальність — це операціональне поняття гуманітарного знання, що було актуалізовано у Франції, а потім поширилося в Німеччині в рамках антропології та етнічної психології. Зазвичай його розуміють як етнічні особливості світосприйняття. Але при цьому, як влучно зазначає Л.І.Шевченко, у розумінні категорії ментального можна знайти лінгвістичний парадокс: “Ментальність корелює з певною картиною світу (тоді як картина світу відбиває насамперед первісний, язичницький світогляд), і ментальне ж, як правило, розглядають у контексті національних характеристик, тобто нівелюється логіка історичного, понятійного й ретроспективного аналізу мовних явищ” [26: 169].

Тут треба визначити, що етнокультурна ментальність і ментальність національна — це різні речі, хоч у більшості наукових досліджень ці поняття вживаються як синонімічні.

Поняття *етносу* має багато визначень. За Л.М.Гумильовим, етнос — це субстанція біосфери, тобто вона залежить як від ландшафту (концепція Ш.Монтеск’є), так і від соціокультурних умов існування (концепція Д.Юма) [16].

Нація — це явище соціальне. Це надетнічний, вторинний феномен, який може базуватися не тільки на одному, а на декількох етносах. Головною рисою нації є наявність *охопленості ідеєю державотворення*. Тому, коли йдеться про визначення лінгвоментальності сучасної людини, ми маємо пам’ятати, що це утворення багатозаповнене, воно віддзеркалює і картини світу наших пращурів, і особливості нашої сучасної “неволі” — керованості стереотипами світосприйняття, що притаманні суспільству, частиною якого ми себе вважаємо. Ментальність національна — явище соціально-політичне, це ознака представників державного утворення. Усвідомлення ментальності етнокультурної спільноти — явище історичне, воно базується на колективних міфах, емоційному сприйнятті спільної історії, звичаїв, обрядів тощо [докладніше див.: 9].

Лінгвоментальність, таким чином, можна визначити як систему мовних стереотипів конструювання і сприйняття світу, принципи мовного існування етносу і нації, які для людини частково є підсвідомими і успадкованими, а частково — культивованими.

Культивована частина має при цьому спиратися на ґрунтовну наукову *модель* частини неусвідомлюваної. І тому лінгвістичні дослідження ментальності набувають політичного значення, від їх адекватності залежить, кінець-кінцем, єдність нації, гармонія міжетнічних відносин, гармонія душі кожної мовної особистості.

Ключовим моментом цих досліджень стає **принцип** моделювання: перед тим, як збирати факти, треба визначити, **які** ж саме факти нам потрібні, **що** саме може об'єктивувати етнокультурну ментальність у мовному існуванні людини.

Ми усвідомлюємо, що наукова **модель** — це певне спрощення, уявлення про будову предмету, який ми аналізуємо. І *уявлення* це має бути раціональним, а не емоційним. Як стверджував А.Ейнштейн, модель — це теорія, що викладає сутність, а не описує дургорядні дрібниці або вторинні явища [28], до котрих при моделюванні ментальності треба віднести симпатії, антипатії, амбіції науковця. Мовознавець не оцінює факти, а лише їх констатує та систематизує згідно з обраним системотвірним принципом. Моделювання — наскрізний метод дослідження, який фіксує ставлення науковця до світу, систему його знань та прагнень. Модель можна визначити як соціально-історично зумовлену інтерпретацію, що містить евристичний, когнітивний, прагматичний та пояснювально-прогностичний етапи [12]. Таким чином, першим етапом моделювання лінгвоментальності стає пошук системотвірного принципу розрізнених фактів та явищ, формування адекватної системи термінів.

Традиційно лінгвоментальність пов'язується з епістемологічним поняттям мовної картини світу, тобто вербальним членуванням навколишньої дійсності. Найпоширенішим засобом моделювання особливостей світосприйняття є виявлення специфіки словникового складу мови, порівняння когнітивних шляхів створення метафор та фразеологізмів. Цей засіб зумовлений розумінням мови як семіотичної системи: кожному значенню має відповідати певна форма (з урахуванням асиметрії знаку). І він дав змогу отримати багато цікавих результатів.

Але ж в останні десятиріччя відновився гумбольдтіанський підхід до *мови як діяльності існування*. В.Гумбольдт, як відомо, використав для визначення сутності мови аристотелівський термін

ενεργεια — *незакінчуване створення*. З його погляду, мова — це не інструмент, а сама дія, безперервне синтезування ідеального (світу духу) з матеріальним (світом звуку). Причому кожен “синтез”, природно, має свій *метод*, притаманний лише конкретному етносу [15]. Цей метод створює *координати існування людини*, формує підвалини його мовної “оселі буття” [25]. Від нього залежить сприйняття дійсності, особливості рефлексійної діяльності.

Безперечно, одна концепція мови не виключає іншу. Ми можемо моделювати і “мову-систему знаків”, і “мову-діяльність входження до Всесвіту”, — це уможливило сучасна загальнонаукова парадигма постмодернізму. Потреба моделювання на тих чи інших підставах зумовлена потребами суспільства. Згадаймо: ще за 100 років виникнення такої особливої галузі мовознавства, як прикладна лінгвістика, науковці, які переймалися питанням “хто ми є?”, усвідомлювали цю мовну подвійність. Так, наприклад, В. Антонович (поляк за походженням, але українець за усвідомленим світосприйняттям) намагався провести зіставний аналіз української, польської та російської ментальності. Звернувши увагу на психологічні, комунікативні специфічні ознаки представників кожного етносу, мову він назвав ознакою “зверхньою”, яка не впливає на ментальність особистості [2]. Дійсно: людина може вживати будь-які конвенційні стереотипи комунікації, але при цьому зберігати успадковану матрицю знакового членування світу. Людська свідомість не механічне явище: *мова-код* і *мова-дух* різною мірою співвідносяться в кожному Homo loquens.

Якщо ми намагаємося моделювати *мову-дух* як форму існування особистості у світі, то для цього ми маємо не тільки залучити мало усвідомлювану в реальному мовленні етимологію слів і конструкцій, як це відбувалося в традиційному мовознавстві (до речі, з боку лінгвоментальної специфіки етимологію можна описувати лише на порівняльному ґрунті), але, насамперед, звернутися до *моделі самої людини-мовця*.

Відомо, що давати дефініцію людині дуже небезпечно. Паскаль додав до переліку аристотелівських категорій — найзагальніших понять нашої свідомості — саме цю нову категорію “людина”. Але ж ми зважилися визначити її в рамках наукового дослідження як

біосоціокогнітивну систему [7]. Таким чином, моделювання ментальності набуває структурованості і передбачає аналіз кожної із складових частин: *біо, соціо, когнітивної*.

Біологічні — або нейрофізіологічні параметри мови зумовлені тим, що для того, щоб стати інструментом спілкування і діакриктизації свідомості, мова має набути матеріалізації в певних активаціях головного мозку і рухах мовленнєвого апарату. І це віддзеркалюється не лише у фізіологічних актах щелепи, язика, губ, але й у наданні переваги мовним одиницям та категоріям, що пов'язані з роботою певної півкулі головного мозку.

Біолінгвальний аспект моделювання мови є одним з найстаріших і найпопулярніших. Згадаймо, що Ш.Монтеск'є, наприклад, пов'язував жорсткість “московітів” із холодним кліматом мешкання російських мовців. В.Антонович пропонував описувати мовлення українців (русинів), росіян (москалів) і поляків, спираючись на особливості етнічного темпераменту: меланхолічного в русинів, флегматичного в москалів, сангвінічного в поляків.

Сучасні лінгвістичні дослідження вимагають більш обґрунтованих та менш категорично узагальнюючих висновків.

Мені вбачається, що найбільш перспективними опертями моделювання на нейрофізіологічному екрані є *артикуляція, просодичні особливості та акцентуація в роботі півкуль* головного мозку.

Викладачі іноземних мов вже давно пов'язують артикуляцію з етнокультурними особливостями мовленнєвої поведінки. Напівжартома, наприклад, методисти зауважують, що англійську мову з її послабленістю м'язового напруження мовленнєвого апарату зручно вивчати, сидячи в кріслі з люлькою в зубах, а німецьку — стоячи струнко [23 : 35]. І в цьому є реальне підґрунтя. Помічено, наприклад, що мови гірських народів мають фонетичну надмірність, а вимова представників етносів, що посідають невелику територію, має тенденцію до напруженості.

Українську мову, на відміну від, наприклад, російської, теж можна, на мій погляд, залучити до “струнких” мов із підвищеною артикуляційною напруженістю. Про це свідчить і відсутність редукції лабіалізованих (навпаки, склади з ненаголошеним [o] перед складом з наголошеним [y] набувають ще більшої закритості

й напруженості), і відсутність асиміляції за глухістю приголосних, і динамічний характер словесного наголосу.

Ці нібито суто матеріальні особливості артикуляції органічно пов'язані з лінгвоментальною тенденцією до зберігання уособленості індивідуума, його певної закритості, що відзначали як характерну рису українців також у межах етнопсихології.

Просодичні характеристики мовлення, насамперед спонтанного, в останні десятиліття теж описують як віддзеркалення світосприйняття особистості (див. роботи школи У.Чейфа).

Дослідження Р.Якобсона, О.Лурії, Л.Балонова, В.Дегліна, Вяч.-Вс.Іванова та інших лінгвістів та нейрофізіологів свідчать, що обробка різних мовних одиниць виконується за допомогою активності різних півкуль головного мозку. Голосні звуки в мовах консонантного типу як безпосередні сигнали обробляє права півкуля, яка до цього ж відповідає за емоційність, стереотипність мовлення, образне мислення, просодичні характеристики, музичальність, наше минуле тощо, а приголосні, які в мовах цього типу несуть найголовнішу інформацію, — ліва. Саме її традиційно пов'язували з обробкою логічної, символічної інформації, абстрактною лексикою тощо. І лише нещодавно з'ясовано її "відповідальність" за балакучість, орієнтацію людини на майбутнє [докладніше див.: 30]

Збереження напруженості ненаголошених голосних, з одного боку, і дзвінкості приголосних, з іншого, разом з більшою кількістю приголосних звукотипів у системі української мови в порівнянні з російською, наприклад, або словацькою, може, таким чином, стати першим засновком висунення гіпотези щодо більшої динамічності та акцентованості перемикування півкуль головного мозку в українських мовців порівняно з представниками російської лінгвоментальності. З цього випливає припущення про те, що під час комунікації представник української ментальності частіше і швидше змінює логічне й емоційне ставлення до світу, стереотипні та оригінальні комунікативні дії при збереженні певного протиставлення себе іншому комунікантові.

Релятивна ж фонетична спрощеність словесного наголосу, невиразність протиставлень комунікативних типів інтонації [4] на тлі емоційної просодичної різноманітності свідчить про підвищен-

ну акцентуацію правої півкулі, тобто більшу емоційність, більше тяжіння до конкретних явищ природи, ніж до символів. Цікаво, що ця гіпотеза знаходить підтвердження при аналізі інших екранів енергетичного моделювання лінгвоментальності.

Соціолінгвальний екран моделює особливості включення представника етнокультури до комунікації, соціалізованого мовлення.

В.Антонович колись підкреслював, що “москалі” авторитарні та нігілістичні у спілкуванні, а “русини” аналітичні, скептичні (“се діло треба розжувати”), потайливі, злопам’ятні та нещирі. На цей параметр ментальності, звичайно, впливала різниця в активності державотворення, тобто на етнічну свідомість нашаровувалася свідомість національна, яка знайшла чи не знайшла свою реалізацію. Дослідник словацької ментальності А.Юровський, відзначав такі ж самі риси в етнічному характері словаків, які, подібно до українців, довгий час мусили пристосовуватися, зберігаючи свою ідентичність у межах чужих національних утворень [33].

Для діалектичного, енергетичного моделювання лінгвоментальності в рамках науки варто згадати недостатньо ще використану в мовознавстві французьку школу дискурсивного аналізу: про лінгвоментальність особистості свідчить і те, про що вона говорить, і те, про що вона мовчить, і те, над чим вона посміхається, і те, що вона лає, і те, що вона читає, і про що співає.

До *соціальних* складників ментальності ми віднесли опозицію “Я — Ти— (“свій — чужий”), інтенціональність — рефлексивність мовної поведінки, комунікативну відкритість — закритість.

Багаторічні експериментальні дослідження особливостей соціального мовлення представників різних субетносів України [описи експериментів див.: 5-11] показали, що, незважаючи на певну розбіжність у мовному існуванні мешканців різних регіонів України, є змога виокремити декілька спільних особливостей, які можливо в подальшому використовувати як чинники посилення єдності нації.

По-перше, відзначимо, що в українців збереглося гостре усвідомлення опозиції “свій — чужий”, афектація думки “що скажуть інші”, “що про мене подумають”. Ця комунікативна риса підкріплює відому думку про “українську душу” як кордоцент-

ричну: українець воліє втекти до “малого гурту”, де всі “свої” і саме тому там можуть бути теплі стосунки, і байдужий до інтересів більших спільнот, багатоетнічних держав [28-29].

У великому мовному колективі українці не асимілюються легко, інколи навіть підкреслюють свою “інаковість” своєрідним акцентом, жестами, тематикою розмови [див.1], але легко пристосовуються. Діалектика уособленості та соціальної комплементарності варіюється в різних субетносах. За результатами наших експериментів, найбільш замкненими виявилися мешканці Західної України, найбільш комплементарними — мешканці Півдня та Вінниці [9].

Другою характерною рисою мовної поведінки українців можна назвати підвищену рефлексивність, орієнтованість на чутки та плітки, обережність у висловленні своєї думки, якщо це якимось чином може торкатися соціального статусу мовця. Під час бесіди типовий українець завжди оцінює себе в очах інших, порівнює свої почуття з вимогами досягнення комунікативної мети. Називати цю рису “нещирістю”, як інколи роблять культурологи та філософи, лінгвістам не варто: орієнтація на стан речей, а не на слова природно викликають добір саме тих соціальних формул спілкування, які б оптимізували взаємовідносини комунікантів. І так звана “щирість” у цьому разі зовсім недоречна. Виявлено, що коли українець не в змозі знайти оптимальної формули висловлювання в певній соціальній ситуації спілкування, він відмовляється від комунікації зовсім (замовкає, або ставить модальні риторичні запитання, які є, власне, показником відмови від комунікації [докладніше див.: 5]).

Когнітивні особливості мовного існування людини ми пов’язуємо із системотвірним принципом: яку б формальну знакову систему мовець не використовував, все ж таки в його пам’яті зберігається саме та аксіосистема, яка була притаманна етносу на етапі його формування. І саме тому людина може вживати іноземний код (справно артикулювати, не робити жодної помилки в граматиці), але з когнітивного кута зору — говорити при цьому рідною мовою.

Найвиразніше етнокультурна специфіка мови виявляється в тенденції лексикалізувати найпотрібніші колективу, ціннісні для нього “пучки ідей”, у своєрідному профілюванні позамовної ситуації.

При цьому зв'язок між аксіосистемою народу й синтетизмом тих або інших смислових зон стає очевидним: відмінності між предметами, властивостями та відношеннями, які хоча й усвідомлюються людиною, але не зафіксовані з граничною лаконічністю у звукових стереотипах і не є частотними в реальному мовному існуванні, виступають як менш значущі, другорядні в етнокультурній лінгвоментальній аксіосистемі [докладніше див.: 6].

Як показали наші дослідження мовного існування українців, найбільш активованими для них є зона “відношення” та контрастність світосприйняття. Це виявляється і в лексикалізації складних відношень у великій кількості прийменників та прислівників (типу *обабіч, понад, поза*), частотності порівняльних конструкцій у текстах різного типу, зосередженості на просторових та якісних кваліфікаціях речей, релятивності у профілюванні будь-якої ситуації.

Цікавою особливістю спонтанного розгортання дискурсу є прагнення максимальної точності в типізації явищ. Причому, залежно від рівня освіти й типу субетносу, відчуття неадекватності підбраного слова чи виразу викликало або жартівливе “самовисміювання”, або несподіваний перехід на невербальну комунікацію, або відмову від подальшої розповіді.

Таким чином, моделювання української лінгвоментальності за допомогою трьох евристичних екранів виявляє збіг багатьох характеристик і вбачається перспективним для створення послідовного синтетичного українського “фільму світу”, який — на відміну від поширених “картин світу” — відповідатиме сучасному розумінню мови як енергейі народу, мовної особистості.

Таке моделювання має й велике прикладне значення: воно допомагає а) знайти спільне та особливе в мовному існуванні українців, що належать до інших націй, б) виявити лінгвоментальні риси, що об'єднують субетноси в рамках одного етносу, в) оптимізувати мовну політику, побудову текстів ЗМІ, реклами, ідентифікацію особистості в лінгвістичній експертизі.

1. **Ажнюк Б.М.** Мовна єдність нації: діаспора й Україна. — К., 1999.

2. **Антонович В.Б.** Три національні типи народні // Моя сповідь: Вибрані твори. — К., 1995.

3. **Аристотель.** Соч. В 4-х тт. — Т.2. — М., 1978.
4. **Багмут А.Й., І.В.Борисик, Г.П.Олійник, Н.П.Плющ.** Типологія інтонації мовлення. — К., 1977.
5. **Бардина Н.В.** Языковая гармонизация сознания. — Одеса, 1997.
6. **Бардина Н.В.** Когнитивная конденсация как принцип этнолингвального варьирования // Слов'янський збірник. — Вип. III. — Одеса, 1998.
7. **Бардіна Н.В.** Когнітивний підхід до визначення поняття “рідна мова”// Матеріали обласної науково-практичної конференції “Громадянський патріотизм і проблеми викладання україністики у вузах Одещини” . — Одеса, 2001.
8. **Бардина Н.В.** Дискурсные стратегии как лингвоментальные константы // Актуальные проблемы межкультурной коммуникации в новых геополитических условиях: Матер. междунар. научно-практ. конф. 27-29 мая 2002 года. — Тирасполь, 2002.
9. **Бардіна Н.В., Ковалевська Т.Ю.** Взаємодія категорій “властивість” і “відношення” в системі української лінгвоментальності // Мовознавство. Доповіді та повідомлення на IV Міжнародному конгресі україністів. — К., 2002.
10. **Бардіна Н.В.** Мова як ознака нації: три вири проблеми // Записки з загальної лінгвістики.- Вип.5. Мова та національна свідомість. — Одеса, 2002.
11. **Бардина Н.В.** Методологические проблемы моделирования “языкового кинематографа” // Мова і культура. — Вип.5, том II/2 — К., 2002.
12. **Бардина Н.В.** Обратная сторона ЛОГОСА: вербальный конструктивизм и деконструктивизм в современной лингвистике // Hsadanie ekvivalentnosti: Zbornik prispevkov z medzinbrodnej vedeckej konferencie. — Прельов: 2003.
13. **Вартофский М.** Модели. Репрезентация и научное понимание. — М., 1988.
14. **Гнатенко П.И.** Украинский национальный характер. — К., 1997.
15. **Гнатенко П.И., Павленко В.Н.** Идентичность. Философский и психологический анализ. — К., 1999.
16. **Гумбольдт В.** Язык и философия культуры. — М., 1985.
17. **Гумилев Л.** Этнос: Мифы и реальность // Дружба народов. — 1988. — №10.
18. **Залізняк Леонід.** Від склавинів до української нації. — К., 1997.
19. **Кісь Р.** Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). — Львів, 2002.
20. **Кульчицький О.** Основи філософії і філософічних наук. — Мюнхен-Львів, 1995.
21. **Либшер Х.** Научные понятия модели // Эксперимент. Модель. Теория. — М.-Берлин, 1982.
22. **Монтескье Ш.** Избранные произведения. — М., 1955.
23. **Оливерюс Зденек Ф.** Фонетика русского языка. — Praha, 1974.
24. **Потебня О.** Мова. Національність. Денаціоналізація. Статті і фрагменти. — Нью-Йорк, 1992.
25. **Радевич-Винницький Я.** Україна: від мови до нації. — Дрогобич, 1997.
26. **Фурман А.** Психокультура української ментальності. — Тернопіль, 2002.
27. **Хайдеггер М.** Письмо о гуманизме // Проблема человека в западной философии. — М., 1988.

28. **Храмова В.** До проблеми української ментальності // Українська душа. — К., 1992.
29. **Шашкевич Я.** Національна свідомість українців на зламі XVI-XVII ст.. // Сучасність. — 1992. — №3.
30. **Шевченко Л.І.** Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу.— К., 2001.
31. **Эйнштейн А.** Физика и реальность. — М., 1965.
32. **Якобсон Р.** Мозг и язык // Р. Якобсон. Избранные работы. — М., 1985.
33. **Jurovská A.** Slovenskб pбrodnб povaha // Slovenskб vlastiveda.— Zv.II.— Bratislava, 1943.

Н. В. Гуйванюк

СИНТАКСИЧНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ КРІЗЬ ПРИЗМУ МЕНТАЛЬНОСТІ НАРОДУ

Резюме

У статті йдеться про самобутні риси українського синтаксису. Розкрито специфіку граматичних форм у зв'язку з ментальністю народу, особливостями його мислення та світосприйняття (за основу взято граматичні праці українських мовознавців 20-30-х рр. XX ст.).

Ключові слова: синтаксис, ментальність, нація.

Summary

The peculiarities of Ukrainian syntax, its grammatical forms through the relations of nation are described in this article (the article is based on the grammatical works of the Ukrainian linguists 20-30-s of the XX century).

Key words: syntax, mentality, nation.

Аналіз будь-якої мови в етнологічному аспекті доводить, що це колективний витвір духовної енергії народу, його ментальності. Дух мови міститься в її національній специфіці, — підкреслював О.О.Потебня: “Мову й дух, як послідовні прояви духовного життя, як можемо, разом повинні виводити з “глибини індивідуальності”, тобто із душі як початку, що утворює це явище і обумовлює їх своєю потаємною сутністю” [7:69]. Говорячи про тісний зв'язок мови і мислення, учений радив дуже уважно ставитися до кожної граматичної форми. Наприклад, за наявності варіантних форм О.О.Потебня наголошував на тому, що “заміна простої форми не є лише латка на старому платті, а створення нової форми людської думки” [8:66]. Подібні висловлювання знаходимо і в “Граматичі української мови” В.Сімовича, який був переконаний,